

התפילה על פי ז'אק דרידה | מרדכי גלדמן

בספר "גוף תפילה", מיכל גוברין והפילוסוף ז'אק דרידה מנסים להבין את פשר התפילה ומגיעים למסקנה שהתפילה היא שירה והשירה היא תפילה.

התפרסם בעיתון הארץ בתאריך: 12 באוגוסט, 2013

הספר "גוף תפילה" עוסק בתפילה היהודית מנקודת ראותה של מיכל גוברין ושל ידידה המנוח, הפילוסוף הנודע ז'אק דרידה. סגנונו ההגותי והטקסטואלי של דרידה נותן לספר את צביונו, אבל למיכל גוברין יש רעיונות מקוריים, מעניינים וגישה משלה לסוגיית התפילה היהודית.

גרעינו של הספר הוא בשיחה שהתקיימה בארה"ב, שאותה אירח המשורר והפרופסור דייוויד שפירו בבית הספר לארכיטקטורה של ה"קופר יוניון" בניו יורק. בשיחה השתתפו מיכל גוברין, דרידה, שפירו וסטודנטים לארכיטקטורה. אבל בספרון נכללו טקסטים נוספים - שלה, של דרידה ושל שפירו, המצטרפים לקולאז' שלא קשה במיוחד להבין את היחס בין מרכיביו ואת זיקתם לתפילה. הבולט בטקסטים המוספים הוא הרשימה של דרידה על השירה, המכילה בצד ניסוחים בשפה הייחודית לו, המקשה כרגיל על ההבנה, גם ניסוחים יפהפיים, מרתקים ומדויקים בהשראת שירתו של המשורר היהודי הגרמני פול צלאן. גם דרידה וגם גוברין סבורים שהתפילה היא שירה והשירה היא תפילה ולכן כה טבעי הדבר שהטקסט הזה נכלל ב"גוף תפילה": "בכל פעם שאני מתפלל, אני ממציא שיר. זה מה שהתפילה הינה: שיר" (ע' 35).

דרידה וגוברין מצטיירים מ"גוף תפילה" כמי שנוטים להרבות בתפילות באופן כמעט כפייתי וגם לראות מעין תפילות במחוות אנושיות רבות. דומני שהדבר מעיד בעיקר על מצוקה עמוקה שלא נוכל אלא לשער את סיבותיה. אבל התפילה שלהם מקבלת צביון ייחודי מכך ששניהם הם דתיים-חילוניים או חילוניים-דתיים בניואנסים שונים ושניהם מבינים שהאל שהם פונים אליו תובע בראש ובראשונה אמונה. כי בלא אמונה הספקות ביחס לטיבו וטובו ולעצם קיומו היו משתלטים על המפללים לחמלתו ולעזרתו ומעכבים את תפילתם.

אמונה זאת שצריכה להתעורר ולהתקיים מעבר לרציונלי, מעבר לידיעה, היא בעיקרה מבית מדרשם של תיאולוגים נוצרים כאוגוסטינוס, קירקגור ואחרים. "האפשרות שאלוהים יישאר נעדר לנצח, שיייתכן כי אין נמען בצדה השני של תפילתי, היא התנאי לתפילה", אומר דרידה (ע' 75). וכן גם: "לו הייתי משוכנע שהנמען ישיב או ימצא, לא הייתה דרושה אמונה" (עמ' 81). ייתכן שמתוך ההיסוס האתאיסטי הזה נובעת גם התפילה המובלעת בכל תפילה של דרידה: "הַיְיָ זֶה שיתיר לי להתפלל, כלומר היה הנמען" (עמ' 75). זהו גלגולה של התפילה המובלעת בכל התפילות: הקשב לתפילתי והיעתר לה. ההקשבה האלוהית לעולם אינה מובטחת. בסיפור החסידי הידוע פותחת שריקת הרועה הנבער בבית הכנסת, בשעת תפילת הנעילה, את השער לתפילת הקהילה.

אבל לא רק אתאיזם רציונלי הנובע מההגות של המאה העשרים, שדרידה עצמו שקד על דקונסטרוקציה של יסודותיה המסורתיים, מנחה את דרידה וגוברין. שניהם נתונים כל אחד בדרכו לתהייה על הסתרה-פנים האלוהי וגרוע מזה בהרבה - על התגלות פניו האפלים והנוראים של האל. בעיני שניהם, ואיך אפשר שלא, האל הוא גם נורא ואיום. השאלה שכבר נשחקה כמעט, "איך מתפללים אחרי אושוויץ", מאיימת לעכב את תפילותיהם. ומיכל גוברין מונה עם השואה גם את גירוש ספרד וחורבנם של הבית הראשון והשני ועוד אסונות פרטיים וכלליים מן ההיסטוריה של עם ישראל, שעל כולם מרחפת הפרשה הדמונית של עקדת יצחק, שהגותו של דרידה (בספרו "מתת מוות") מתעכבת עליה כשהוא דן בספרו הנודע של קירקגור, "חיל ורעדה". לא יפלא איפוא שדרידה העיד במפגש ב"קופר יוניון" על החרדה המלווה את תפילותיו, על הרעד העובר בגופו במפגש עם האלוהי.

זכירת פניו הנוראים של האל מקנה לתפילותיהם של דרידה וגוברין אותנטיות מיוחדת במינה ומחשבות על הנכונות לתת את עצמם כ"מתת מוות" - כקורבן לאל הנורא, הרעב למתים על קידוש שמו. אבל בנקודה זאת מפציעה אצל גוברין הגותה הייחודית ולבה נוטה לתפילות מחאה, הטחה ואפילו נאצה מול העוול האלוהי הנובע מהתגברות מטורפת של מידת הדין. בעת הדיון בצדו המפלצתי של האל היא מצטטת את תפילתה של אתי הילסום, מי שהתייצבה מרצונה במחנה וסטרברוק שבהולנד ונרצחה ב-1943.

בעיני, תפילתה היא משיאיו הרגשיים וההגותיים של הספר הזה.

"ואם אלוהים אינו עוזר לי בדרכי, אני מוכרחה לעזור לו... תמיד אשתדל כמיטב יכולתי לעזור לאלוהים. אנסה לעזור לך אלוהים לגרום לכוחי להפסיק לדעוך... רק הדבר האחד הזה הולך ומתבהר לי: שאתה אינך יכול לעזור לנו, אלא אנו הם שחייבים לעזור לך... זה הדבר היחיד שמשנה: להציל פיסה ממך בתוכנו אנו, אלוהים" (ע' 31).

אמה של מיכל גוברין ניצלה מזוועות אושוויץ. הקטסטרופה הרוחנית שגרמו לה סבלותיה וייסורי חברותיה הולוכה את מיכל גוברין אל היהדות ואל תפילותיה ואל כל התהיות והבהיות שנכרכו בכך. כאילו ניסתה גוברין לעשות תיקון לשבר של אמה. באם הזאת, שמחתה כלפי השמים ביום הכיפורים ובעצם בכל יום, נמצאה לבת התפילה האפשרית בנסיבות הטרגיות שאיימו לסכלת לתמיד. האם לדידה התפללה בגופה כאשר גופה השתוקק, התעבר, הרה וילד אותה עצמה - את מיכל? תפילה הרי שוטחת ציפיה שהאל יהיה רחום ותנון אל העתיד לבוא.

אפשר להוסיף כאן - בלי להתעלם מצדדיה הבלתי אתיים של הציונות שדרידה נהג להבליטם - כי החיילים שלחמו אחרי השואה על קיום המדינה התפללו גם הם בגופם. הם והוריהם האמינו בעתיד מסוג חדש. דומני שליחודי דתי בן זמננו קל כיום להתפלל, למרות זכרה הטראומטי של השואה, בגלל קיומה של המדינה, הנתפשת כאישור לכך שההשגחה האלוהית לא סרה מישראל.

בהקשר הזה, המבקש אחר תקווה ואופטימיות בלב ההריסות, מביאה גוברין את רעיונה של הקבלה הלוריאנית, שנוצרה אחרי גירוש ספרד, שדווקא שבירת הכלים והצמצום האלוהי הם מקורו של "התיקון". היא פוסעת כאן בעקבות מחשבותיו של גרשום שלום ובאותה מגמה היא מראה לנו שדרידה של אחרי הדקונסטרוקציה, אחרי ההרס של דימויי האמת והאמונה התמימה ברציונליות, נהפך לאדם מתפלל.

התפילה, אומר דרידה, היא רגע ספונטני הנובע מבדידות עמוקה - אירוע נפשי הדומה לכתובת שיר, "אלתור טהור". אבל הוא ער לכך שיש צורך לא רק בלב נכון אלא גם בסידור, בספר שיכול את כל התפילות המקודשות, ושנשיקת אותו הספר אפילו בלא להבין אותו יכולה להיות תפילה עמוקה. בעיניו, וגם בעיני גוברין, נושא התפילה מתרחש בזירת השייכות לעם ולדתו ולא רק במעגלו של הסובייקט.

תפקידה של השייכות הזאת בזהותם של שני ההוגים הוא עניין סבוך בפני עצמו ומעורר תהיות לא מעטות. אבל בוודאי אי אפשר שלא להתרגש מחוויית הילדות של דרידה הנובעת מתפילותיו בשפה שלא הבין עד סוף ימיו. מכל מקום, אין זה מקרה שכאשר השיחה ב"קופר יוניון" מוליכה לדיון בתפילת "שמע ישראל" המפורסמת, דרידה נסער מאוד. התפילה הזאת מציינת שייכות עמוקה לישראל ולא להיוו כאחד. בסופו של דבר, כל הדיון בתפילה ב"גוף תפילה" עומד בסימן השייכות ליהדות כדת ולאום בעל מורשת רוחנית מפוארת במיוחד.

אבל צריך לזכור שלתפילה יש הרבה פנים אחרות והיא אחת החוויות הכלל-אנושיות והבין-תרבותיות הנפוצות ביותר ודבר זה כשלעצמו תובע עיונים נוספים. בכל העולם, במזרח ובמערב, בצפון ובדרום, מתפללים כל הזמן באינסוף צורות והדבר מעיד על השימושיות האדירה של התפילה והאלוהים כאחד. בשפה פסיכואנליטית אפשר לומר שהחיים בלא "אובייקט טוב", יישות טובה ומיטיבה ואמפטית, תוך נפשי או חוץ נפשי, הם קשים מנשוא. אנשים יעשו כמיטב

יכולתם לברוא לעצמם אובייקט כזה ולהנכיח אותו בחייהם בכל אסטרטגיה אפשרית. כל אחד בורא לו את האל ההולם את נפשו כפי צרכיו ואיכויותיו.

ספרה של גוברין מציע בעקיפין את ההבנה שהצורך בזיקה אל האל, שהתפילה מחזרת אחרי נוכחותו וטובו, קשור במודע או בלא מודע בהעדר של גוף האם המיטיבה מהילדות המוקדמת ביותר. ייתכן איפוא שהתפילות המפללות לחסד הנוכחות האלוהית הן גם גלגולו של הבכי העוללי הקמאי, שהוא ספונטני לגמרי וחסר מלים, יציר של מצוקות שלא פעם אין להן פשר, בתקופה שהגוף והנפש היו אחד. בכי התינוק הנובע מהגוף כולו הוא "גוף תפילה."

אחד משמותיו של האל הוא "שדי" ולא בכדי. הרי זה נפלא לחשוב שבכי ראשוני זה, המבקיע מתוכנו לא פעם גם בבגרותנו, התגלגל והפך למיסות הגדולות והנפלאות של טובי המלחינים, למזמורי תפילה לשיווה, למנטרות מזומרות של הארי קרישנה ולתפילות המרשימות של הנזירים הזן בודהיסטיים היפנים לעילוי נשמות המתים.

ספרה קטן הממד של גוברין מרחיב את הדעת ומרגש. הוא קולאז' טקסטואלי מרתק המעורר השראה בקורא על ידי נגיעה מקורית ונועזת בשורשי יהדותנו. לא פעם המתפלל מצפה מהאל כי ישנה אותו, ודומני שבספר הזה יש כדי לשנות ולו במעט את קוראיו.